
Meggyesi Tamás

TERVEZÉSELMÉLET

A szerző kéziratot egyetemi jegyzetének első fejezetét, a „Települési szövetten”-t a Falu – Város – Régió c. folyóirat 2002/5 száma közölte. A témát új megközelítéssel tárgyaló tankönyv második fejezetének első részét mutatjuk be a mielőbbi, teljes megjelenés reményében.

Az építészet felületek és tömegek, anyagok és struktúrák, valamint fények és színek térbeli egységgé történő szervezésének költészete. A település tervezés az építészet kiterjesztése a külső térre. Amikor építészeti egységek létrehozására törekszünk, elvben kétféleképpen járhatunk el: vagy tömegeket helyezünk el a térben, vagy tereket hozunk létre épített tömegek segítségével. Akármilyen módszert is választunk, tudatosítani kell magunkban a külső tér mibenlétét, a külső tér létrehozásának elemi lehetőségeit és módjait, valamint a tér és a tömegek közti viszony sokrétűségét. A tervezésemélet nem is kezdődhet mással, mint ezeknek az elemi, „archetipikus” térformáknak a feltárásával. Ezt hívjuk „a tér alapításá”-nak.

Akár tömegeket helyezünk el a térben, akár teret alakítunk térfalak segítségével, a tér szervezéséhez nem elegendő az elemek ismerete: ismerni kell azokat a módszereket, amik segítségével az elemekből, mint „szavakból” értelmes „mondatokat”, városépítészeti egységeket alkothatunk. Az alkotás szabad és teremtő folyamat, de belső törvényszerűségei is vannak, amiket el lehet sajátítani. A tervezés elmélet második fejezete, a „tervezési modellek” ezekkel a lehetséges kompozíciós elvekkel foglalkozik, egyben módszertani útmutatót is próbál adni az alkotás folyamatához.

A tervezésnek szerves részét képezik azok a normatív jellegű előírások, amik részben funkcionális jellegűek, részben jogszabályi háttérrel rendelkeznek, és amiket kénytelenek vagyunk figyelembe venni. A normatív előírások ismerete és figyelembe vétele szükséges, de nem elégséges feltétele a tervezésnek. A „normatív tervezés” alkotja a tervezésemélet harmadik részét.

A tervezésemélet negyedik része a „településrendezés”-ről szól. A településrendezés a települések területén fekvő földrészletek, területek és vonalas létesítmények (infrastrukturális létesítmények) összehangolt fejlesztésének térbeli, műszaki és ökológiai vetülete. Hivatalos dokumentum, ami közérdeket szolgáló fejlesztési és építési korlátozásokat vezet be; a településrendezési tervek e korlátozásokat legalizálják. A tervek készítés folyamatát, a tervfajtákat, tartalmi követelményeiket és az egyeztetések rendjét ugyancsak jogszabályok írják elő. A településrendezési tervek az építési engedélyezési eljárás szakmai és jogi megalapozását is szolgálják.

1. A tér alapítása

A térbeliség élménye az emberré válás folyamatának egyik fontos eszköze és egyben eredménye is. Azáltal, hogy az ember véglegesen felállt, és gerince függőleges helyzetbe került, a tér dimenziói: az elől és hátul, a jobbra és balra, valamint a fent és

lent új értelmet kaptak. Az ember egy mozgó térbeli koordináta-rendszer origójában találta magát, ahol *minden* mérték alapja az ember, mint *mikrokozmosz*. A megélt tér alapja a földfelszín, teteje pedig a horizont fölé magasodó égbolt: ezt tekinthetjük ma is a „külső tér” archetípusának.

A tér alapítását megelőzi a hely alapítása. A térben csak az ember alapít helyet: *minden* építmény és épület először hely, és csak e helyek hoznak létre tereket. A tér tehát a helynek köszönheti létét, és nem megfordítva. A hely minden esetben egyedi: itt születtem, itt lakom, ide járok dolgozni, itt éltem hosszú ideig stb.. A helyek nem cserélhetők fel egymással: a hely alapvetően egzisztenciális fogalom,* és bár földrajzilag lokalizálható, csak minőségi kritériumai vannak. A térrel szemben mindaz, ami a helyek ill. a helyeket létrehozó épületek között, mint tér-köz létrejön, mint konkrét, geometriai értelemben mérhető entitás: tértest, ami *mennyiségi* tulajdonságokkal is rendelkezik. A hely, az épületek és a terek viszonya azonban nem lezárt tény: közöttük *párbeszéd* folyik. Ez utóbbiak meg kell, hogy feleljenek „a hely géniuszának”, és megfordítva: a hely szelleméhez az épületek és köztes terei is hozzájárulhatnak. „A település tere olyan *tér-tartományokból* épül fel, amelyek a hely oldaláról nézve a helyévválás *különböző stádiumaiban vannak*”.**

1.1. A megjelölt hely, mint centrum

Valószínű, hogy a vándorló, nomád embercsoportok számára a megjelölt hely lehetett az első abszolút térbeli vonatkoztatási pont, egyben a törzs „kollektív személyiségének” kivetítése. Akár mint az ösök sírja, akár mint kultikus hely fix pontot, a kozmosz csiráját jelenthette a külső, kaotikus világ tengerében, ahová mindig vissza lehetett térni. A hely kijelölése kezdetben szakrális vagy mágikus tevékenység volt. A hely kiválasztásához maga a természet is kínálhatott alkalmat: ismert a szent források, szent fák és sziklák meghatározó szerepe az ókori kultúrákban.

A hely megjelölésének szerepe azóta sem csökkent, legfeljebb átalakult, mert körbenőtték a települési táj eseményterei. Az emlékezés így nem mindig a helyet, néha inkább az eseményt rögzítette és őrizte meg: a megjelölt hely ekkor a megjelölt idő szimbólumává válik. Ilyenek a történelmi emlékművek, amik kollektív sikereket, győzelmeket vagy kollektív eszményeket örökítenek meg. Ha a hely és az idő megjelölését tér-alapításnak tekintjük, akkor hasonló szerepet kell tulajdonítanunk ma az urbánus környezetben kiemelkedő, vagy más tulajdonságuk miatt megkülönböztetett figyelmet kiváltó ún.

*„A helyet nem szabad összetéveszteni a térrel. A tér és a hely között az a különbség, hogy a térnek száma, a helynek arca van. A tér, ha csak nem kivételes, minden esetben pontos vonalakkal határolható, területe négyzetmilliméterre kiszámítható és alakja körzövel és vonalzóval megrajzolható. A tér mindig geometriai ábra. A hely mindig festmény és rajz, és nincs belőle több, mint ez az egy. A térnek képlete, a helynek géniusza van.” (Hamvas Béla: *Az öt géniusz*)

**Dr. Schneller István megfogalmazása *Az építészeti tér településszintű értelmezésének lehetőségei és korlátai* c. kandidátusi értekezésben

jelzőpontoknak is. A megjelölt hely szerepét nemcsak egy pontszerű objektum, hanem egy jeles épület is be tudja tölteni. A térben *szabadon* álló jeles építmény valójában éppúgy teret gerjeszt maga körül, és éppúgy centruma lesz a kifelé végtelen térnek, mint egy emlékoszlop vagy egy szobor. Ilyen szerepet töltöttek be régen a tornyok, a kupolák, iszlám kultúrkörben a minaretek. Nem *csak* a tájékozódás eszközei, hanem spirituális tartalmak megtestesítői is: nem csak jelző, hanem *jelképhordozó* szerepük is van. A hely megjelölése, alapítása egyidejűleg a tér alapításának ősi és meghatározó eszköze, archetípusa, aminek alkalmazása ma is aktuális.

A hely alapításának önálló, az előbbiekre vissza nem vezethető változata a valós vagy/és virtuális irányok és tengelyek metszéspontja, mint az ókori városalapítások szakrális középontja. Ezt jelölték ki a kardinális égtájak segítségével Pekingtől kezdve az azték templomvárosokon át Rómáig. Ez a módszer kis léptékben ma is használható: egy pontszerű objektum helyét valós vagy virtuális tengelyek metszeteiként is meg lehet keresni. Ezzel a módszerrel rokon az emlékmű vagy jeles építmény mozgásirányba történő elhelyezése, adott esetben tengelyes rávezetése, ami egyben a megérkezést, az út értelmét és beteljesedését is jelképezheti. Hasonló szerepet töltenek be a magyar falvak templomtornyára tájolt országutak, vagy a radiális utak tengelyében feltűnő és a város szimbólumává vált építmények.

A centrum, a hely vagy *jelzőpont*, a hely pontszerű megjelölése mai térszervezési feladataink megoldásában is fontos szerepet játszhat. Az ilyen pontszerű objektumnak mindig egyedinek, megismételhetetlennek kell lennie. Ebben az esetben – miként a görög templomrom még ma is – értelmet, jelentést ad a tájnak, és közvetlen környezetének alakítására is orientáló hatással lehet. Ezeket a létesítményeket ezért *oriens*-nek is nevezhetjük. A radiális elrendezésű együttesek és városrészek fókuszában rendszerint ilyen oriens áll. Az obeliszk, a szobor, a kút, vagy az óratorony sokszor a terek *tagolásának* is eszköze lehet pl. egymáshoz kapcsolódó terek csuklópontjain, vagy virtuális térfalak jelzéseként.

A pontszerű vagy vertikális objektumok ismétlése már egy összetettebb térszervezési műveletnek felel meg: a sorolás pl. a vonal ill. az út, a raszterben történő ismétlés pedig a sík, vagyis a határolt tér alapításának eszköze lehet. Ismertek az ókori kultúrák szakrális helyei fel vezető felvonulási utak, amiket szobrok kísérték. A pontsor – aminek anyaga bármi lehet – ma is alkalmas az útvonal, a lineáris kompozíció, vagy egy virtuális térfal vonalának kijelölésére.

1.2. A határolt és a kerített tér

A földfelszín minden külső, természetes tér szükségszerű alapja, a természetes és az épített környezetnek is közös eleme, a folyamatosság megtestesítője. Teret legegyszerűbben úgy lehetne létrehozni, hogy ha a természetes terepen egy adott kiterjedésű felületet mesterségesen *síkká* alakítanánk.

Ez lenne – a „megjelölt hely” mellett – a külső tér másik archetípusa. A tér határait a mesterséges sík és a természetes, de nem-sík (vagyis görbült, ill. szabálytalan felületű) környezet metszete hozná létre. Itt jelenik meg először a tér belsősége, mint a külsőségtől elkülöníthető tériség-fajta, amit innentől kezdve joggal nevezhetünk határolt térnek. A határolt tér a megjelölt tér inverze: míg az utóbbi maga körül gerjeszti a teret,

határai elvben a végtelenbe vesznek és ezért nyitott, az előbbi önmagában hoz létre egy tértestet, ami határoltsága következtében véges, vagyis zárt. A tér legegyszerűbb esetben a határ jelzés-értékű megvonásával, vagyis virtuálisan is létrehozható. Ismert módszer a tér sarkainak kijelölése faágak, póznák, vagy oszlopok segítségével. Az így kijelölt tér egy virtuális sátor saroktartó pilléreit is jelképezheti, ami adott esetben vászonnal, szőnyeggel, hánccsal ki is tölthető. Jelzőpontok sora is betöltheti a tér határolásának szerepét, így pl. egy fasor is, ami egy utat kísér, vagy teret határol körbe. A határolt tér széle önmagában nem föltétlenül fizikai entitás: szerepét a felület textúrájának a vége is betöltheti. Egy vízfelület pl alakjára való tekintet nélkül is határolt térnek tekinthető. Ezzel egyidejűleg adódik a tér tagolásának lehetősége, aminek legkézenfekvőbb eszköze a felülettextúrájának megváltoztatása. Határolt térnek tartjuk ezek után a homogén textúrájú tér-részeket, valamint a természetes terep határvonalal vagy jelzőpontokkal kijelölt és ezáltal a külső környezettől leválasztott részét is. A határolt tér egyik legősibb változata a súlylyesztett tér, aminek széle földbevágás, támfal, rézsű, vagy lépcsőzés is lehet. Ennek ellentéte a terasz. A tér-részek elhatárolásának egyik leghálásabb eszköze szintbeli *különbségek* létrehozása. Az ilyen tér-részek alakja, egymáshoz való viszonya, a rézsűk vagy támfalak, valamint a lépcsők a külső tér építészeti elemei. Végül nem zárhatjuk ki a téralakítás eszköztárából a ferde síkot, valamint a görbült felület sem, mint ahogy a terep természetes modulációi is válhatnak – a térhatárolás más eszközei mellett – a tervezett tér alapsíkjává.

A határolt tér az építészet természetes és nélkülözhetetlen eszköze. Több, egymáshoz közel álló, de egymástól független építményből álló együttes elemeinek összetartozását az ismerősíteni tudja, ha az együttes közös, homogén alapsíkot kap. Az alapsík környezettől eltérő textúrája biztosítja a tér, „masság”-át, vagyis tér-határoló szerepet tölt be. Ennek egyik ismert példája a párizsi Parc de la Villette, aminek homogenitását a 100 m-es hálóban elhelyezett, pirosra festett dekonstruktivista építmények, a „folie”-k biztosítják. Jó példa arra, hogyan lehet egyforma pontszerű létesítmények szabályos ismétlésével teret definiálni.

Ha a határolt teret természetes, növényi jellegű, vagy épített fal határolja, kerített térről beszélünk. A fal az építészet alap-témája, az építés legősibb szerkezete. Szerepe mindig az, hogy a teret két tér-félre bontsa, és hogy markánsan megteremtse a belső és a külső tér kettősségét, tovább növelje a tér határoltságának, vagyis zártágának mértékét. A falnak magassága, tömörsége és vastagsága van, amik a térhatárolás eszközei. A fal ugyanakkor kommunikációs szerepet is betölt: nemcsak elválaszt, hanem a rajta létesített nyílások révén össze is köt. A fal szerepét a tömör falazott szerkezetek mellett többek közt transzparens térfalak: térrács, korlát, mellvéd, oszlopsor, üveg, fasor, sövény stb.. is be tudják tölteni. Ha ehhez hozzávesszük a fal anyagában, textúrájában és architektúrájában, valamint a nyílások kialakításában rejlő kimeríthetetlen lehetőségeket, akkor elmondhatjuk, hogy a fal és a kerített tér szinte maga az építészet. A fedél – ehhez képest már szinte csak ráadás. A határolt és a kerített tér a megjelölt hely mellett a másik archetipikus térforma.

Maga a fal önmagában – miként az alapsík is – csak kétdimenziós alakzat. De ha meghajlik, megtörik, vagyis kilép e tartományból és egy terület részben vagy egészében körbezár, a kerített terek végtelen változatai és kombinációit hozhatja

létre. Falak csatlakoztatásával jön létre a belső és a külső sarok ismert kettőssége: a belső tér védelmet, meghittséget, „kuckót” biztosító konvexitása és a konkáv külső tér, ami inkább taszít, mint vonz. A falak csatlakozásával és térbeli kombinációjával, vagy a tér teljes körülkerítésével a kerített térnek alakja (ovális, szögletes stb...), nagysága (tágas, szűkös), arányai (keskeny, folyosószerű, centrális stb.), tagoltsága (homogén, osztott stb.) és irányítottsága van. A kerített tér esetében már szerephez juthatnak a tér minőségi dimenziói: így a relatív nyitottság vagy zártság, a térfal áttörtsége, a használat nyilvánosságának mértéke, a tér intenzitása stb. A modern építészet kezdeteinek termékeny vívmánya volt az épület-doboz falsíkokra történő „dekonstrukciója”, ami egy egészen másfajta építészeti tétet lehetővé tett. Ha a falat ennek szellemében alkalmazzuk, a tér alakításának, tagolásának kimeríthetetlen eszköztárához jutunk.

A határolt vagy/és kerített terek olyanok, mint a szavak: a valóságban értelmes mondatokká fűzhetők. Ehhez szükség van egy „kreatív nyelvtanra” is: az ilyen terekből ugyanis összetett kompozíciót lehet készíteni. Létezhetnek köztes terek is, amik a szomszédos terek közti elválasztás, átmenet, vagy éppen kapcsolat megszemélyesítői. A terek egymást térben átfedhetik, áthathatják, aminek eredményeképpen új términőségek jöhetnek létre (l. a 2.5. alfejezeteiben).

1.3. A fedett tér.

Ha a földfelszín, ill. annak egy kerített része a tér alapsíkja, akkor az épületek fedele, mint épített, mesterséges szerkezet bizonyos értelemben az égbolt szerepét pótolja (ezt fejezi ki az égbolt és a boltozat szavaink közös magva, vagy a menny, amiből a mennyezet szavunk ered). A fedél a fal mellett a másik ősi épületszerkezet, a fedett tér a harmadik archetipikus külső térforma. Térhatároló szerepe nemcsak a belső térben mutatkozik meg: a fedél ugyanis önállóan, a többi téralakító elemtől függetlenül is képes teret definiálni. Míg az előbbi őse a *barlang* lehetett, az utóbbi inkább a lombos fa, vagy az erdőalja. Legegyszerűbb formában nem más, mint póznákra kifeszített bőr- vagy vászontető, ami viszont a sátor elődje. A fedett tér eszerint eredendően oldalt nyitott tér, oldalfalai függőleges támaszokra redukálódnak. A fedél térszervező kapacitása akkor domborodik ki, ha elvonatkoztatunk a fal szerepétől. A fedél ugyanis pótolhatja a falat, vagy pedig eleve olyan tér definiálásában vesz részt, amelyik nyitott kíván maradni. A térhatárolás függőleges elemei, a támaszok ilyenkor a fal szerepét csak jelzésszerűen töltik be. Ebben az értelemben a fedél *elsősorban* épületszerkezet. Ezért primér jelentőségű minden vázszerkezet, ami a fal folytonos természetével szemben az alátámasztást pontszerűvé teszi, és nyitva hagyja a térhatárolás kérdését. Az ilyen vázszerkezet őse valószínűleg a sátor, ahol a rúd vagy oszlop tölti be a tartó szerkezet szerepét. A fedél későbbi formái egyértelműen az épületszerkezetek fejlődésére utalnak. Ezek közt, mint tudjuk, az oszlopperenda-födém klasszikus rendszere mellett a legnagyobb karrierje a boltozásnak volt, korunkban pedig a vasbeton héjaknak és vázszerkezeteknek, valamint a felület-elvű építésnek (pl. a „folding”) van. Az egykori londoni kristálypalota óta egyre népszerűbbek az üvegdongák, valamint az áttetsző, finom növényi rostokra emlékeztető és üveggel kitöltött vázszerkezetek, amik már szinte városrész nagyságú terek lefedésére is alkalmasak. Közük kiemelkednek Calatrava híres konstrukciói, mint pl. a lisszaboni pályaudvar.

1.4. A tömeg és a tér viszonya.

Épületeink zöme kívülről nézve tömegszerű: falakkal és fedéllel határoltak. A tömegek és a pontszerű alakzatok, a határolt ill. a kerített, valamint a fedett terek által létrehozható terek közt analógia fedezhető fel: a „megjelölt hely”-nek a szoliter épület-tömeg által gerjesztett külső tér, a kerített térnek az épületen belüli udvar-tér, a kerített terek közti térnek pedig az épület-tömegek közt létrejövő köztes tér felel meg. A szabadon álló, szoliter jellegű építmény akkor is a táj fókuszává válhat, ha nem oriens. Az ilyen építmény azonban helyet definiál és teret gerjeszt maga körül – vagy megfordítva: beolvad a tájba; környezetének szerves részévé válik. Ha több ilyen szoliter épületnek kell megjelennie, akkor az előbbieket mellett köztük térbeli *viszonylatok* is keletkeznek; ezek különböző fajtáit nevezzük gyűjtőnéven köztes *térnek*. Ha az épület nem zárt tömeg, hanem megmozdul, szárnyat növeszt és ezzel előteret képez, vagy belső udvart zár körbe, udvar-térről beszélünk. A szoliter tömeg és külső tere, valamint az udvar-tér egymás inverzei: az első esetben a tömeg áll a *térben*, a másodikban a tér van a tömegben. A tömeg és a tér közti lehetséges viszonynak még két alapesete van: az egyik a *tér a térben*, a másik a tömeg a tömegben. Az előbbi nem más, mint határolt vagy kerített tér. Utóbbinak a valóságban a sűrűn, szinte hézagatlanul beépített városrészek egy-egy önállóan értelmezhető épülete felel meg. Az udvar-tér, valamint a köztes tér és különböző kombinációik teszik ki zömében a települések külső terét. Az épített tömegek térbeli elrendezésének tervezése is elsősorban ezek alakítására irányul: el kell döntetnünk, hogy tömegeket helyezünk el a térben, vagy tereket határolunk le tömegek segítségével.

1.4.1. Az udvar-tér

Az udvar-tér olyan külső tér, aminek sarkai zártak. Az udvar-tér legegyszerűbben úgy származtatható, hogy a tömegből kivágunk egy darabot. A kerített tértől abban különbözik, hogy térfalai épített tömegeket rejtnek: a fal mindig épületek határfelülete. Az udvar-térnek morfológiailag két kényes része van: a *sarkok* és a határoló térfalak. Ami a sarkokat illeti, azok csak zárt formában hoznak létre valódi udvar-hatást; ha a sarok kinyílik, kiderülhet, hogy valójában inkább egy viszonylag zárt térhatású városi térről, vagyis a *köztes tériség* egyik változatáról van szó.

Az udvar-tér az emberi kultúrák bensőséges, ugyanakkor kimeríthetetlen szellemi és funkcionális tartalommal rendelkező térkategorija, egyben a ne *gyedik archetipikus* térforma. Bensőségessége elsősorban annak köszönhető, hogy a védelemmel kapcsolatos legkülönbözőbb fizikai, biológiai, lelki, társadalmi, szellemi igényeket képes kielégíteni. A zárt udvar-tér maga eredetileg nyilván nemcsak védelmi, hanem szakrális célokat is szolgálhatott. Az udvar a keresztény hagyományban a „mennyei Jeruzsálem” megjelenítője, a „hontus conclusus” paradicsomi képének urbánus változata, ami a maga jellegzetesen négyzetes formájával és a belső térfalak oldalainak hármastagolásával kozmológiai képletnek is tekinthető. Ez utóbbi leginkább a *kolostor-udvarok* építészetében és az iszlám mecsetekben ölt testet. Ez utóbbiak a nyüzsgő, zajos városi utcák forró és piszkos környezetében a csend, a nyugalom és az elmélyülés oázisának szigetei, középen az élet vizét jelképező, vagy a rituális tisztálkodást szolgáló kúttal.

Az udvar-tér jellegét a közösségi használat, vagyis a nyilvánosság mértéke jelentősen befolyásolja. Eszerint az udvar

lehet teljesen zárt, vagyis magánhasználatú, lehet korlátozottan *közhasználatú*, de lehet közterület jellegű is. A magánudvarok közé tartoznak a mediterrán kultúrák átriumos udvarai, vagy a magyar udvarház. A köztes kategóriában a magánhasználatúhoz közelebb állnak pl. az emeletes zártudvaros bérházak udvarai, a nyitottabbak közé sorolhatjuk a 20. századi keretes beépítésű lakótömbök udvarait, az angol court-okat, míg a korlátozottan közhasználatú kategóriába tartoznak a középkori eredetű Begina-udvarok. Közterület-jellegű zárt udvarterek viszonylag ritkán fordulnak elő: ilyenek voltak pl. egyes ókori görög agorák és római fórumok, vagy a barokk korban kedvelt, a sűrű települési szövetbe mesterségesen bevágott király-terek (*place royal*-ok vagy *plaza real*-ok).

Az előbbi zárt udvarterek mellett léteznek nyitott *udvarterek* is, ahol a nyitottság mértéke építészeti változó. Így nyitott udvartér keletkezik, ha valamelyik térfala áttört, transzparens jellegű, vagy egyszerűen hiányzik. A lehetséges változatok addig minősíthetők udvartérnek, amíg marad a térnek legalább egy zárt belső sarka. A nyitott udvarterek klasszikus példáit szolgáltatják a barokk kastélyok és paloták *court d'honneur*-jei. Valójában minden U alakú beépítés nyitott udvarteret hoz létre, ami magánudvarként, vagy közterületi előtérként is szolgálhat. Az udvartér a közterület és a zárt létesítmény közti átmenet. A kifelé nyitott udvartér barátságos, fogadóképző, a kinyújtott kart formázza. Az átmeneti tér fontos térkategória, mert képes a külső terek differenciálására. A nyitott udvartér önálló *térbővítőként* is megjelenhet. A zárt térfal merev elhatárolódását kedvezően oldhatja, ha enyhén behajlik vagy öblöt képez, és ezzel az utca forgatagától védett pihenő helyet kínál meg az arra járókat. Általában a konvex térfal vonzó, a konkáv taszító hatású.

1.42. A köztes tér

A köztes terek tipológiájának két főosztálya van, amik közt folyamatos az átmenet. Az egyiket az jellemzi, hogy az épület-tömegek szabadon állnak a térben: *diszjunkthalmazok*, vagyis nem hatják át egymást. A másikat az jellemzi, hogy az épületek közötti köztes térség *áthatásokban* gazdag, és az áthatások maguk folyamatosak, vagy *rendszeresen ismétlődnek*. Az előzőnek az olyan környezet felel meg, amit egymástól viszonylag nagy távolságban lévő, egymástól független egyedi épülettömegek hoznak létre, míg a másik a hagyományosan zárt térfallal rendelkező utcák és terek világa. Az előző esetben a térhatároló falak hiányoznak, a külső tér *tér-testként* nem is értelmezhető, kifelé végtelen, részei (ha vannak) egymásba átfolynak, a térrendszer kifelé nyitott és áramló jellegű. A másik esetben a tér térfalai *egzaktak*, relatív zárt tértestek jönnek létre, amik *alak-tani* ismérvekkel jellemezhetők. Az első a modernizmus térélményéhez, a második a tradicionális városi térhez kötődő emlékekhez kötődik. A külső térnek ez a lehetséges kettős felfogása jól leírható az *alaklélektan figure-ground*, *alak-háttér*, *fekete-fehér*, teltüres kategóriáival. Az egyik esetben az alak az épület, háttére a külső tér, a másikban az alak a tértest, aminek az épület a háttére. Ebből a szempontból a szoliter tömeghez képest külső, végtelen tér képviseli az egyik, a tömegbe zárt udvar-tér a másik végletet. A külső tér azonban nem föltétlenül „üres”: a kertváros eszme pl. a köztes teret a természet, ideális esetben az erdő megszakítatlan, folyamatos „közegeként” képzelte el. Ezt az ideált eddig talán a finn építészet közelítette meg a legjobban.

A valóságban a külső terek végtelen változatossága és kimeríthetetlen kombinációi hozhatók létre. A zárt utcák és terek képviselik a külső terek *ötödik* archetípusát. Végül az áramló külső tér ideáját, mint a végtelen természet közegét, ahol épületeink Le Corbusier szerint napfényben és levegőben fürdenek, tekinthetnénk a külső tér *hatodik archetípusának* -ami valójában az első, a meghatározó, a mindig jelenlévő természetes közegnek felel meg.

Az utca – mint már láttuk – értelmezhető úgy, mint ami ingatlanokat szervez. Vizsgálható úgy is, mint elsődlegesen forgalmi és városszerkezeti tegely. Jelen esetben az utcát külső *térként* értelmezzük. A tértestként leírható utcák elsősorban a térfalak folyamatosságával (vagy szakaszosságával) és változatosságával, alaprajzi és magassági *vonalevezetésükkel*, valamint *keresztmetszetükkel* jellemezhetők. Ha a tereket tértestként szemléljük, akkor jellemezhetők az alaprajzi formával (szabályos: kör, elliptikus, négyzet, téglány, trapéz, összetett stb.. és szabálytalan alakú), az alapsík tagoltságával, valamint a térfalak jellegével. Mivel az utcák és a terek összefüggő hálózatot alkotnak, vagyis tértesteik egymáshoz kapcsolódnak, beszélhetünk a városrész) közösségi tereinek városépítészeti arculatáról és kompozíciós jellegéről. Amennyiben a városépítészeti tervezés épületegyüttesek létrehozására irányul, valójában épülettömegeket és /vagy tértesteket szervezünk a térben: ennek módszereiről szól a jegyzet 3.0. fejezete.

1.43 Az átmeneti tér.

Az eddig tárgyalt térség-fajták archetipikusak, egyszerűbb formákra nem vezethetők vissza. Ezek a terek rendelkeznek bizonyos minőségi *dimenziókkal*, amiket már eddig is érintettünk: ilyenek pl. a tér külsősége vagy belsősége, zártsága vagy nyitottsága. A zártság és/vagy a nyitottság mértéke, valamint a különböző tértartományok közötti átmeneti és kapcsolati terek tipológiája minden környezetkultúra szerves része.

A tömeg és külső tér közötti merev választó vonal oldását szolgálja a fal pillé *rekkel*/történo kiváltása: az egyik oldalán áttört zárt belső tér közvetlen kapcsolatba kerül a külső térrel, és ezzel maga is a külső tér részévé válik. Ez a se-nem-belső, se-nem-külső állapot teremti meg a tér átmeneti jellegét. Ezzel a lehetőséggel az építészet szinte a kezdetek kezdetétől él. Az átmeneti tér önálló tér-tartománnyá is válhat. Elsősorban mediterrán tájakon jellegzetes az egyébként zárt, fedett belső terek egyik oldalán történő megnyitása. Az épületet körülvevő fedett oszlopsor pl. mint a *peripterosz* templomokat körbefogó keskeny tér-sáv éppúgy ebbe az átmeneti kategóriába tartozik, mint negatívja: a perisztíl *udvart*, az agorát határoló fedett oszlopsor, az árkád, vagy a magyar tornác. Átmeneti tér nemcsak külső és belső, hanem külső-külső és belső-belső terek közt is létesíthető.

A városépítészet fontos témáját az eltérő használatú terek különböző típusai közötti *kapcsolatok* képezik. A kapcsolati terek önálló eseménytérré vagy tértartománnyá is válhatnak. Az átmeneti tér mindig két, a *nyilvánosság szempontjából különböző* használatú térség: általában köz- és magánterületek találkozásának és áthatásának színtere. Az áthatás terében létrejövő zsilipszerű, közvetítő vagy csomópont-jellegű tér mindkét irányban világossá teszi a tér használatának megváltozott jellegét. Az átmeneti tér (*in-between* vagy *transition*) kulcsfogalma a *küszöb (threshold)*. Egzisztenciálisan mind a közösségi, mind a magánterek hajlanak az elidegenedésre, ezért a lényeg, ami életet

adhat, az a *kapcsolatokon* múlik. A küszöb biztosítja nem csak a relatív elhatárolást, hanem a két szféra közti kommunikációt is. Ebben az értelemben maga a fal is küszöb, mert betöltheti a teljes elzárkózás szerepét, de a rajta lévő nyílások, bejáratok, kapuk, ajtók, ablakok, valamint az ezt hangsúlyozó tér-modulációk: előterek, lépcsők, hidak stb. révén a *kommunikáció* eszközei és építészeti megnyilvánulásai is lehetnek. Az átmeneti tér, mint küszöb a be- és kimenet, a megérkezés és távozás, valamint az emberi kapcsolatok napi liturgiájának kerete. Az átmeneti tér és létesítményei az építészet egyik legfontosabb kulturális változója.

1.44. Terek áthatása

Ha egy szoliter épület teret gerjeszt maga körül, akkor a *köztes tér több épület* által gerjesztett tér *interferenciájaként* is felfogható. Ez az interferencia a mágneses térmezők, vagy a többpólusú hullámok analógiájára is értelmezhető, és így két vagy több térmező *áthatásaként* írható le. Ha a teret térsávokra bontjuk, akkor azok egymással *áthatásbakerülhetnek*. Az áthatás mindig kreatív esemény, ami értelmezésre szorul, és általában megfeleltethető a valóságban is lejátszódó folyamatoknak. A tervezésnek ez a módszere ezért *szimulációnak* is tekinthető.

Áthatásról beszélünk akkor is, amikor egy tér egyidejűleg két *tér-alkazatnak* is része. Ebben az esetben az áthatás teréről mindkét teret egyidejűleg lehet érzékelni. Ilyen térnek tekintethetjük pl. a hossz- és kereszthajóval rendelkező templomok négyezeti terét, vagy az L alakú középkori városi tereket, mint két közel téglalap alakú tér áthatását, de a zárt beépítésű utcák keresztesződésének térsége is áthatás: két lineáris térsáv metszete. Az előző példák esetében az egymással átfedésbe kerülő tereknek van *közös határfaluk*, de ez a határfal áttetsző, *transzprens*. A transzprens térfal-hatást térburkolattal, oszloppal,

szoborral, növényzettel stb. föl lehet erősíteni. A térfal áttetszővé tételének mai eszköze az üveg: az üvegfal látszólag összemosza a külső és a belső teret, mégis érzékelhető, kemény falat képez.

Terek áthatásáról beszélünk akkor is, amikor a tér *vertikálisan* egymásra helyezett tér-rétegből tevődik össze. Ilyen „szuperpozíció” eredményét mutatja pl. a párizsi Parc de la Villette. Szuperpozíciónak tekinthető két vagy több *koordináta-rendszer*, vagy kétfajta hálózati rendszer áthatása is. Szuperpozíció esetében a tér-rétegek egymástól szintben el is válhatnak és önálló életet élhetnek – ha van közös részük, „metszetük”; amin keresztül mintegy átlátható a rétegek viszonya. A szuperpozíció nem csak vertikálisan, hanem *horizontálisan* is értelmezhető. Az egymás mögötti tér-rétegek ábrázolásának technikáját először a kubista képzőművészet fedezte fel; az építészet számára ez az egymás mögé helyezett tér-rétegek transzparenciáját, áttetszőségét jelenti. A gyakorlatban ennek megfelelően a külső terek elsődleges, másodlagos, *harmadlagos* stb.. térfalairól is beszélünk. A látvány annál gazdagabb, minél több, mélységi irányban egymás mögött feltűnő tér-réteg érzékelésére nyílik lehetőség.

Az átmeneti tér és a terek áthatása alapvetően térszervezési módszer. Alkalmazásukkal nem csak a tér összetettsége és jelentésgazdagsága növelhető, hanem segít ellenállni a kísértésnek, hogy az építészet a saját világába *zárkózzon*. A külső térrel való kommunikáció lehetősége több, mint „a környezethez való alkalmazkodás”. Arról van szó, hogy milyen *mértékben* képes a személy – metaforikus értelemben: az egyedi épület-közösségben élni. Mennyiben „nyitott” ez a viszony egyrészt a más-ságra, másrészt a végtelenre. A „nyitottság”-ot *etikai kérdésnek* is tekinthetnénk, ami messze túlmutat művészetben, esztétikán, teljesítményen és személyes hitvalláson.

Részlet Gianbattista Nolli Róma térképéből (1748), amely nemcsak az utcák és terek szövedékét, hanem a korlátozottan közhasználatú épületbelsőket és udvarokat is feltünteti. (A fenti kéziratot kísérő gazdag képanyagot technikai okokból nem tudtuk reprodukálni.)

